Шимон Ондруш (Братислава, Чехословакия)

ИЗ ЛЕКСИКАТА НА КИЕВСКИТЕ ЛИСТОВЕ, II: *VЪRĂSNITI*

Макар че с Киевските листове (по-нататък — КЛ), най-архаичния моравско-панонски старобългарски паметник, науката се занимава вече цяло столетие, все още е актуална констатацията от 1882 г. на универсалния славист Ф. Миклошич: „Die Kiewer Fragmente . . . werden die Slavisten noch vielfach beschäftigen" (по Хам 1979, с. 17). И днес още има много неизяснени въпроси, свързани с историята и езика на КЛ. Под въпроси тук нямам предвид автентичността и старинността на този паметник. Напротив, в съгласие с Ф. В. Мареш аз го датирам от IX, а не едва от X век. Смятам подозрението на Й. Хам, че КЛ са фалшификат — дело на В. Ханка от XIX век, за най-голямото научно фиаско на този известен хърватско-австрийски славист. Но неговата работа обърна внимание върху някои морфологични и лексикални, респективно семантични аспекти на езика на КЛ. Най-обективен преглед на съвременното състояние на изследванията за КЛ направи В. В. Нимчук в монографията си „Киевските глаголически листове", която бе посрещната с благоприятен отзвук и на Деветия славистичен конгрес в Киев през 1983 г. От наша гледна точка е особено важна констатацията на В. В. Нимчук, че глаголическата графема ⰆⰈ е могла да означава в КЛ преградно-проходно *дз*, а не проходно *з*, както досега се предполагаше (вж. Нимчук 1983, с. 42).

Най-плодотворно поле за научни изследвания дава лексиката на КЛ. В студията си „Из лексиката на Киевските листове, I: *vъsqdъ*" аз обърнах внимание върху факта (а може би и доказах), че думата *vъsqdъ* 'communio' не е била заета от старовисоконемски, а е била домашен, моравско-панонски дериват на глагола *vъsaditi* с първоначално значение 'vsadenie hostie do úst' (поставяне, влагане на нафора в устата) подобно на *vъlitie* 'vliatie vína do úst' (вливане на вино в устата) (вж. Ондруш 1984б, с. 36—42).

Със същата префиксална морфема като *vъsqdъ* и *vъlitie* 'приемане на нафора и вино' е деривиран и глаголът, който в досегашната литература се посочва в инфинитивна форма *vъrăsniti* (използувам графемата *ă* като знак за глаголическото Ⱥ). Обаче това е само незарегистрирана реконструкция. Регистрирана е императивно-оптативната форма в XXVI молитва *zъloba naša ne vъrăsni sę vъ nasъ, nъ iz(d)răšenie văčьnoe prisno namъ bǫdi . . .* По Ягич (1900), който превежда тази форма с латинското *inveterescat* (това е креация на самия Ягич, тъй като в предполагаемия първоизточник — Падуанския кодекс — няма нищо подобно), инфинитивна форма *vъrăsniti* с превод 'sich einwurzeln, festsetzen' дават и Л. Садник - Р. Айтцетмюлер (1955, с. 156), а също и Slovník jazyka staroslověnského (по-нататък — SJSS), 6, 1962, с. 319 с превод 'zakořeniti se, вкорениться, einwurzeln, radicari'. Тук освен реконструирания инфинитив *vъrěsniti sę* се посочват и личните парадигматични форми *vъrěšnjǫ sę, vъrěsniši sę*. Това са също реконструирани, незарегистрирани форми. Според мене Й. Хам е прав, като препоръчва инфинитивна форма *vъrěsnǫti*, а не *vъrěsniti* (Хам 1979, с. 75). Това е граматическата, морфологичната страна на

този загадъчен старобългарски глагол. Проблематична е и неговата генетична интерпретация и свързаната с нея семантика на този глагол.

Ягич (1900) и според него SJSS, 6 идентифицират основата на формата *vъrăsni* с глагола *rasti* в този смисъл, че наред с вокалната форма *rasti* и имало и форма с предна вокал *rĕsti*, според нашата транскрипция *răsti*. Оттам се извежда и предполагаемата семантика на оптатива *vъrăsni sę* като 'врасна', респективно 'вкореня се, пусна корени'.

Може би към такава интерпретация са насочили В. Ягич хърватските диалекти, в които глаголът *rasti* има форма *resti* (срв. Скок 1973, с. 110). Подобно е положението и в средновашки, където има форма *riasť* от по-старо *răsti*; *rozprăvet'*, а не *rozpráva*ť'; *bratränec*, а не *bratranec*. Така трябва да се тълкува и латинизираната форма на името *Rastislav* като *Restitius*, което отговаря на старобългарското *Răstic* (срв. Станислав 1956, с. 355—357). Макар че за мене като носител на словашкия език, така както за В. Ягич като носител на хърватския език, такава интерпретация може да изглежда симпатична, поради редица структурни и семантични причини не мога да се съглася с нея. Структурните причини са следните: глаголът *vъrăsni* не може да се изолира от по-широкото лексикално гнездо *răsnota, răsnotivьnъ*. От тях прилагателното *răsnotivьnaä* е регистрирано в петата молитва на КЛ: *da eže milostivaä obăcămä nosimъ, răsnotivьnaä iz(d)răšeniä obьmetъ*.

Поради структурни и семантични причини обаче не мога да приема и досегашното генетично свързване на славянското лексикално гнездо, производно от основата *răs-* (исторически това гнездо е най-добре запазено в словенския език с думите: *res* 'wahr, wirklich', *resen* 'wahrlich, ernst', *resnica* 'Wahrheit', *resničen* 'wahr, wahrhaft', *resniti* 'behaupten', *resnota* 'Ernst', *uresničiti* 'verwirklichen' и т. н. — срв. Плетершник 1895, с. 420, 730), с литовското *raiškus* 'klar, deutlich', *reikšti* 'offenbaren, verkunden' и т. н., респективно с гръцкото *ereikō* 'aufsplaten, aufbrechen', както това се прави от времето на Шефтеловиц до наши дни (срв. Садник-Айтцетмюлер 1955, с. 751; Фасмер II 1955, с. 515; Френкел 1965, с. 714; Скок 1973, с. 131).

Каква конкретна семантична мотивация имат абстрактните думи, респективно значенията 'verus, veritas; wahr, Wahrheit' . . ., у славяните и другите индоевропейци?

Сигурно е, че славянското лексикално гнездо *pravь* 'vere', *pravъ* 'verus', *pravьda* 'veritas, ius', *pravo* 'ius' (инвентарът на това лексикално гнездо в старобългарски е даден у Садник-Айтцетмюлер 1955 с. 288) има конкретна семантична мотивация в прилагателното *pravъ* със значение 'равен, прав' ⊖ (запазено у южните славяни). За тази конкретна мотивация свидетелствува днешният словашки изказ *Hovor rovno, nevykrúcaj* 'говорй направо, не извъртай', който е изосемантичен с изказа *Hovor pravdu, nevykrúcaj* 'говорй истината, не извъртай'.

Немското *recht, richtig, Recht, Richtigkeit* подобно на неговото латинско изогенно съответствие *rectus* е имало по-старо значение 'прав' (вж. Клуге 1967, с. 588; Валде-Хофман 1965, с. 424).

Гръцкото *orthos* има по-стара семантика 'gerade, aufrecht', т. е. 'прав', а по-нова семантика 'richtig, wahr', т. е. 'истински, правдив' (срв. Фриск II 1960, с. 515—516).

У славяните от прилагателното *pravъ* 'прав' водят семантичното си начало не само абстрактните значения 'истински', 'истина', 'правдив', 'справедливост', но и абстрактното значение 'право'. Същото важи и за немското *Recht*, а също и за *Cericht*. Докато литовското *lygus* и латишкото *ligans* имат значение 'прав, истински', старопруското им съответствие *ligint* означава 'richten', а *ligan* означава 'Gericht' (вж. Френкел 1962, с. 370).

В студията си за словенското *dežela*, словашкото *d'ah* и унгарското *vidék* (Орешруш 1984а) аз формулирах малко хиперболизирано аксиомата, че семантичните правила в развоя на езика действуват еднакво „безмилостно", както и фонетичните

правила. Тази аксиома води неизбежно към търсенето на такова генетично съответствие на славянското лексикално гнездо с основа *räs-*, което да има семантика 'прав'.

Праславянската дума *orvьnъ* 'прав' има индоевропейски генетични съответствия с инициален вокал (старопруско *arwis* 'истински, правдив'), но и без инициален вокал: ирландско *roe* 'равнина, равно поле', авестийско *ravas* 'пространство, далечина', латинско *rus-ruris* 'поле, край' (вж. Фасмер II 1955, с. 526). Не е сигурно дали към това лексикално гнездо спада и гръцкото *arpedes* от по-старото *arwpedes* 'прав', както предполага Махек (1968, с. 520). Фриск (1960, с. 149—150) не свързва гръцкото *arpedes* със славянското *orvьnъ*.

Фасмер тълкува прилагателното *orvьnъ* като дериват на съществителното от *-es* основи *orvos-*: *orves*, което служи като основа за производното словашко *rovesník* 'Altergenosse', полското *rowieśny* 'gleichartig'. Въпросът може да се схваща и така, че в по-стария праславянски език от съществителното *orvos* : *orves* е било образувано прилагателното *orvesn-* и краткото прилагателно *orvьnъ*, подобно на *čudesn-* и *čudьn-*, *slovesn-* наред със *slovьn-*. Прилагателното *orvesn-* е било изместено от прилагателното *orvьnъ*, но е оставило следа в съществителното *orvesnikъ*.

В няколко свои студии аз обърнах внимание върху значението за славянските етимологични изследвания на Бенвенистовата ларингална и аблаутна теория за аломорфите на индоевропейския производен корен (срв. Ондруш 1968; 1975; 1982).

В духа на ларингалната и аблаутната теория индоевропейската основа на праславянското прилагателно *orvьnъ* е имала следните аломорфи:

Преди изчезването на ларингалите:

Herw-es- : *Hrewes*

Hrwes

След изчезването на ларингалите:

orwes- : *rewes-*

rwes-

Аломорфът *orwes* има континуанти в праславянски *orw-es-*, *orvьnъ*, в старопруски *arwis*. Аломорфът *rewes*, респективно тъмният аблаут *rowos* и в нулевото *rus-* има континуанти в ирландски *roe*, авестийски *ravas*, в латински *rus-ruris*.

В праславянски, както и в балтийски, не само инициалните групи *wr-*, *wl-*, *wm-*, *wn-*, но и инициалните групи *rw-*, *lw-*, *mw-*, *nw-* са елиминирали билабиала *w* без изключения (за по-широка лексикална генетична документация вж. Ондруш 1975, с. 116—132; срв. и Шевельов 1964, с. 196—199).

Елиминирането на билабиала *w* в посочените групи е довело до квантификация на вокала, респективно до компенсаторно удължаване. Затова от аломорфа *wres-* възниква звукова група *rēs-*, респективно *rěs-*, в приетата от нас графика - *räs-*. Това е изходната база на изследваното славянско лексикално гнездо с основа *rěs-*.

Докато в аломорфа *orv-es-* се е запазило конкретното значение 'прав, връстник' (словаш. *rovný*, *rovesník*), в аломорфа *wres-* след делабиализацията и квантификацията *rēs-* : *rěs-* : *räs-* се развива абстрактното значение 'истински, действителен, истина, неподправеност, действителност'. Това важи за номиналните формации *orvesn-* : *orvьnъ*. За сметка на това глаголната форма *vъräsni-* е свързана с конкретното значение 'прав'.

Няма съмнение, че руският глагол *вправить, вправлять*, чешкият *vpraviti* и словашкият *vpravit'* със значение 'вложа, вкарам, влагам, вкарвам, поставям вътре (в)', както и останалите деривати, а следователно и вербалният симплекс *praviti*, са производни от прилагателното *pravъ* в неговото по-старо конкретно значение 'прав'. За приемливостта на семантичните съответствия в това лексикално гнездо свидетелствува словенското *ravnati* с първоначално мотивационно значение 'eben machen, gerade richten', но и с общото си значение 'tun, handeln' (срв. Плетершник 1895, с. 376). За това, че то е производно от прилагателното *raven*, никой не се съмнява. В немския език *richten, einrichten, aufrichten* — производни от прилагателното *recht*, *richt* — имат съответстващи семантична скала. Това важи и за гръц-

ките глаголи *orthoō*, *katorthoō*, *anorthoō*, производни от прилагателното *orthos* 'прав, истински' (вж. Фриск II 1965, с. 414); срв. и унгарското *egyenget* 'оформям, оправям, подреждам', *производно от прилагателното egyenes* 'прав, равен, истински'.

От изложеното дотук следва, че у старите славяни от прилагателното *pravъ* с първоначално значение 'прав' с помощта на различни префикси е бил деривиран глаголът *praviti*. Към това гнездо спада и производната форма *vъpraviti* със значение 'вкарам, поставя (в), вложа'.

Аналогично в предисторическия праславянски от прилагателното *räs-*, генетично съответстващо на прилагателното *orv-es-* в значение 'прав', е бил деривиран глаголът *vъräsniti*, респективно *vъräsnǫti* със същата основна семантична скала, каквато има синонимният глагол *vъpraviti*, т. е. 'вкарам, поставя (в), вложа'. Синонимният глагол *vъpraviti* е изместил своя „конкурент" *vъräsniti*~*vъräsnǫti*, но неговото съществуване е засвидетелствувано в КЛ като най-старинен панонско-моравски старобългарски паметник.

Как да се преведе текстът на XXVI молитва от КЛ *zъloba naša ne vъräsni sę vъ nasъ*? На онези славянски езици, у които се е запазил победилият синоним *vъpraviti*, респективно неговите исторически континуанти, най-адекватен ще бъде преводът с този първоначален синоним. На словашки език този превод би звучал по следния начин: *Zloba naša* (=*hriechy naše*), *nevprav sa v nás* [Злобо наша (=грехове наши), не влизай(те) в нас! // не се вселявай(те) в нас!]. Но това би било малко книжен превод. По-свободният превод би бил: *Zloba naša, neusad' sa vnás* (Злобо наша, не се загнездвай в нас!).

Преводът *zakořeniti se, вкорениться*, който предлага SJSS, е семантично подходящ, но мотивационно е съвсем различен. Той произтича от това, че основата *räs-* в глагола *vъräsni(ti)* се свързва генетично с глагола *rasti* с аблаутен вариант *rästi*. Както се опитах да докажа, това генетично свързване е неадекватно. Вокалните форми *rästi, resti* в словашкия и хърватския език са исторически по-късни, докато глаголът *vъräsni(ti)* е от предисторическо време и спада към по-широкото лексикално гнездо, застъпено исторически преди всичко в словенския език с думите *res, resen, resnota* и т. н. Тяхната поява в старобългарския, респективно в църковнославянския език, е зарегистрирал Ф. Миклошич (естествено без КЛ), който вмъква еров вокал в консонантната група *-sn-*: *räsnota, räsnotivie, räsnotivъ, räsnotivьnъ, räsnъ* с гръцки еквиваленти *alethēia, alēthē*, респективно латински *veritas, verus* (срв. и Фасмер 1955, с. 515). Вероятно към това лексикално гнездо спадат и руските *ресной* 'stark, üppig, reichlich' и *река* 'Menge, Überfluss'. За това би могла да свидетелствува и семантичната скала на гръцкото *orthos* с основно значение 'прав, истински', но и 'висок' (в деривата *orhēlos*).

С оглед на словенските производни *resniti, resnica, uresničiti* смятам реконструкцията на инфинитива във форма *vъräsniti*, *както я посочва SJSS, за оправдана и основателна.*

За филологически най-адекватен синоним на глагола *vъräsniti* трябва да се смята по-широко разпространеният славянски глагол *vъpraviti*. Наистина той не е засвидетелствуван в старобългарския език, но неговото историческо съществуване в повече славянски езици (словашки, полски, руски) е доказателство за неговия праславянски произход. Синоним на *vъräsniti* не е старобългарският глагол *vъpravьditi sę*, който посочва в тази връзка Нимчук (1983, с. 57—58). Той е производен от съществителното *pravьda*, което пък възхожда към прилагателното *pravъ* 'прав, прям', но семантично така се е отдалечило, че неговият дериват *vъpravьditi sę* не може да функционира като еквивалент на глагола *vъräsniti sę*. Значението 'постигна правда, справедливост', както правилно посочва SJSS (1962, 6, с. 316), не е изосемично с глагола *vъräsniti sę* 'вляза, вкарам се, наместя се, разположа се'. С глагола *vъpravьditi sę* той е изогенен, но не е изосемичен.

Оставям настрана проблема дали праславянското *orv-es-* с аблаутния аломорф *rves-* след делабиализацията и компенсаторното удължаване *rēs-* : *räs-* със старо-

пруско генетично съответствие *arwis* 'wahr' е генетично съответстващо със своята коренна основа *orje* на гръцкото *orthos*. Фриск (II, 1965, с. 416), както и други автори преди него, свързва гръцкото *orthos* не само с латинското *arduus* 'hoch, steil' и със староирландското *ard* 'hoch, gross', но и със староиндийското *vardhati* 'wachsen lassen, erheben'. Ако е вярно, че праславянското *ord-t-* 'раста' е елиминирало инициалното индоевропейско *w-ordh-*, тогава праславянското *ord-t->orst-* 'раста' и праславянското *orv-es* : *rves->rēs-* са могли да имат общ индоевропейски корен *or-* от делабиализирано *v-or-*. Но по-вероятно е, че праславянското *ord-t-* 'раста' и праславянското *orv-es-* имат неделабиализиран индоевропейски корен *or-*, който се среща в латинското *orior* 'erhebe mich' и неговите индоевропейски съответствия. Това обаче са екскурзии из прединдоевропейската мъгла, ориентирането в която е твърде трудно. Аз имах предвид по-късен период, периода на праславянския индоевропейски с аломорфи *orv-es* : *rves->rēs-*. Семантичното съответствие 'прав, прям' и 'истински, истина, правдив, действителен' има характер на семантична универсалия, както показва лексикалният материал от повечето езици.

Дори и да не съществуваха очевидни и красноречиви аргументи от фонологическо естество (етимологично абсолютно закономерните позиции на еровите и носовите вокали) и от графично естество (старинността на глаголицата в КЛ), даже единствено лексемата *vъrăsniti sę* би била достатъчна като доказателство за автентичността и старинността на КЛ. В паметниците, които са били известни преди КЛ, този глагол никъде не се среща. Откъде тогава би могъл да го вземе подозираният Ханка? Колкото по-скоро Й. Хам се откаже от своята хипотеза, толкова по-добре ще бъде за неговата репутация на учен.

ЛИТЕРАТУРА

Fraenkel, E. Litauisches etymologisches Wörterbuch I, II. Heildelberg 1962, 1965.
Frisk, H. Griechisches etymologisches Wörterbuch I, II. Heildelberg 1960, 1965.
Hamm, J. Das glagolitische Missale von Kiew. Wien, 1979.
Jagić, V. Glagolitica II. Wien, 1900.
Kluge, F. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Berlin. 1967 (20. Auflage).
Machek, V. Etymologický slovník jazyka českého. Praha, 1968.
Mareš, F. V. An Antology of Church Slavonic Texts of Western (Czech) Origin. München. 1979.
Miklosich, F. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Vindobonae 1862—1865.
Німчук, В. В. Київські глаголичні листки. Київ, 1983.
Ondruš, Š. Etymologická segmentácia slovanskych slov z hladiska štruktúry indoeurópskeho koreňa a laryngálnej teórie. — Československé přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze. Praha, 1968.
Ondruš, Š. Delabializácia spoluhláskuvých skupín Kw->K- v praslovančine (indoeurópčine) a jej význam pre etymológiu. — Slawische Wortstudien. Bautzen, 1975.
Ondruš, Š. Prvotná motivácia pomenovania jesene u Slovanov a Rimanov. — Македонски јазик, XXXII—XXXIII, 1981—1982.
Ondruš, Š. Slovensko dežela, slovaško d'ah in madžarsko vidék. — Slavistična revija, 1984a, 1.
Ondruš, Š.: Z lexiky Kyjevských listov: vъsqodъ. — Slavica slovaca, XIX, 1984b, 1.
Pleteršnik, M. Slovensko-nemški slovar. Drugi del. Ljubljana, 1985.
Sadnik, L.-R. Aitzetmüller. Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten. Heidelberg, 1955.
Slovnik jazyka staroslověnského, 6. Praha, 1962.
Shevelov, G. Y. A Prehistory of Slavic. Heidelberg, 1964.
Skok, P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Knjiga treća. Zagreb, 1973.
Stanislav, J. Dejiny slovenského jazyka I. Bratislava, 1956.
Vasmer, M.: Russisches etymologisches Wörterbuch II. Heidelberg, 1955.
Walde, A. - J., B. Hofmann. Lateinisches etymologisches Wörterbuch I, II. Heidelberg, 1965.